

WARSZAWA

Judaica

W **Warszawie**, mimo katastrof jakie spotkały społeczność żydowską podczas II wojny światowej, nadal można nadal zobaczyć ślady wielowiekowego sąsiedztwa, które oddziałują też na współczesne oblicze tego niezwykłego miasta.

zdjęcie pochodzi z wystawy „I ciągle widzę ich twarze”

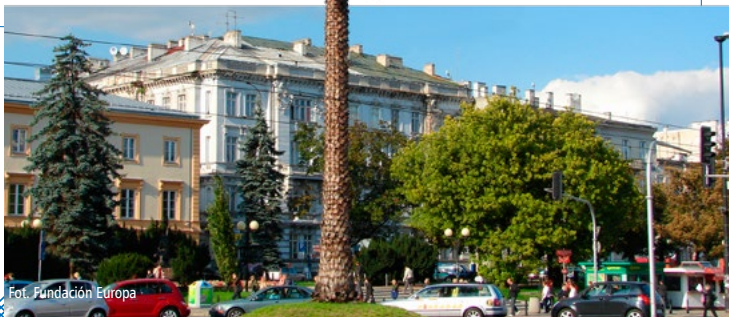
HISTORIA

Pierwsze informacje o ludności żydowskiej w Warszawie sięgają XV wieku. Ziemie polskie słynęły wtedy z tolerancji, co przyciągało licznych przybyszów. Początkowo Żydzi osiedlali się na Starym Mieście, przy nieistniejącej dziś ulicy Żydowskiej. Z czasem jednak ich rosnący dobrobyt spowodował, że warszawscy mieszczaństwo wymogli wprowadzenie zakazu zamieszkiwania ludności żydowskiej w granicach miasta. Z tego powodu Żydzi zaczęli osiedlać się pod Warszawą – pamięć o jednej z ich osad przetrwała w nazwie **Alej Jerozolimskich**.

23

Aleje Jerozolimskie

W 1774 r. w okolicach obecnego placu Zawiszy została założona osada żydowska zwana Nową Jerozolimą – prowadził do niej trakt nazywany Drogą Jerozolimską. Władze Warszawy, uznając ją za konkurencję w prowadzeniu handlu, już po roku doprowadziły do jej likwidacji, ale nazwa przetrwała do dnia dzisiejszego. Do kontekstu jej powstania nawiązuje instalacja Joanny Rajkowskiej „Pozdrowienia z Alej Jerozolimskich” – sztuczna palma daktylowa, podobna do tych, jakie można zobaczyć w izraelskich miastach.

Żydzi osiedlali się też na Pradze, która do 1791 roku była osobnym miastem. Królewski bankier Szmul Zbytkower, którego imię nosi dzisiejsze osiedle Szmulowizna, uzyskał zezwolenie na założenie Cmentarza Żydowskiego na Bródnie.

Śladem po żydowskiej obecności na Pradze są także pozostałości żydowskiego domu modlitwy, w oficynie **budynków o adresie Targowa 50/52**.

28

ul. Targowa 50/52

– obecnie Muzeum Warszawskiej Pragi

Kompleks trzech kamienic, z których jedna jest najstarszym murowanym domem mieszkalnym na Pradze. W 1926 roku pod tym adresem zarejestrowane były aż trzy modlitwnie. Ślady dwóch z nich zachowały się w oficynie, która po wojnie służyła jako miejsce magazynowe i warsztatowe. W innych pomieszczeniach zachowały się fragmenty malowideł, przed-

stawiające znaki zodiaku, rysunek ukazujący Żydów modlących się pod Ścianą Płaczu w Jerozolimie oraz przedstawienie grobu Racheli w Betlejem. Na jednej ze ścian znajduje się napis w języku hebrajskim informujący, że powstały w 1934 r. z donacji synów Dawida Grinsztejna.

Fot. E. Kwiatkowski

ulica Targowa, 1909, pocztówka, Muzeum Warszawy

Targowa ul. na Pradze. — Rue Targowa à Praga.

Praga miała też swoją synagogę. Budynek został rozebrany po wojnie, przetrwała jednak znajdująca się obok rytualna łaźnia – **mykwa**.

Fot. F. Kwiatkowski

27

Mykwa

ul. ks. Kłopotowskiego 31 (dawna ul. Szeroka)

Rytualna łaźnia żydowska działała w tym miejscu już w XIX wieku, ale obecny budynek został wzniesiony w latach 1911–1914. Po wojnie został przebudowany. Mieściły się tu biura Centralnego Komitetu Żydów, później przedszkole. Zachowała się większość pomieszczeń dawnej łaźni.

Po III rozbiorze Polski w 1795 r. władze pruskie zniósł zakaz osiedlania się Żydów w Warszawie. Ludności żydowskiej nadano także nazwiska. Powszechnie uważa się, że za ich wymyślenie odpowiadał E. T. A. Hoffmann – niemiecki poeta, kompozytor i pisarz (autor znanej bajki „Dziadek do orzechów”), który pracował jako miejski urzędnik. Podobno trafił on do Warszawy za skłonność do żartów z przełożonych i powszechnie uważa się, że i tym razem jego niepokorna natura dała o sobie znać. Nadawane przez niego nazwiska miały często humorystyczny wydźwięk. Ubogich Żydów nazywał na przykład Goldberg (złota góra), lub Goldstein (złoty kamień), albo nadawał serie nazwisk „roślinnych” – Apfelbaum (jabłoni), czy Rosenbaum (różane drzewo). Nadane wtedy w Warszawie nazwiska z czasem rozpowszechniły się na całym świecie.

Przełom XVIII i XIX wieku przyniósł ustanowienie warszawskiej gminy żydowskiej oraz założenie **cmentarza Żydowskiego przy ulicy Okopowej**.

10

Cmentarz Żydowski

ul. Okopowa 49/51, tel. 22 838 26 22, warszawa.jewish.org.pl, www.sztetl.org.pl

Założony w 1806 r., jest jednym z nielicznych czynnych obecnie w Polsce cmentarzy żydowskich. Zachowało się na nim **ponad 100 tys. pomników nagrobnych**, w tym wiele o dużej wartości artystycznej. Na cmentarzu pochowano wiele wybitnych postaci – twórcę esperanto Ludwika Zamenhafa, pisarza Icchaka Lejba Pereca, czy aktorkę Esterę Rachelę Kamińską oraz licznych rabinów i cadyków. Są tu również zbiorowe mogiły z czasów drugiej wojny światowej i groby mieszkańców warszawskiego getta, m.in. przywódcy Judenratu Adama Czerniakowa i profesora Majera Bałabana. W 2009 r. pochowano tu Marka Edelmana – ostatniego przywódcę powstania w getcie warszawskim, ale także wybitnego kardiologa, społecznika i opozycjonistę.

godziny otwarcia:

pon.–czw. 10.00–17.00 (w miesiącach jesienno-zimowych do zmroku), pt. 9.00–13.00, niedz. 11.00–16.00.

Gdy po 1815 roku Warszawa znalazła się pod rosyjskim panowaniem, ponownie ograniczono swobodę osiedlania się. Żydzi skupili się w dzielnicy, której najważniejszym miejscem była ulica Nalewki. Jej zachowany fragment po wojnie zmienił nazwę na **ulicę Bohaterów Getta**.

Fot. zdjęcie z kolekcji Pawła Stala

3

Ulica Bohaterów Getta – dawna ulica Nalewki

Jedna z najważniejszych niegdyś ulic żydowskiej Warszawy, która wzięła swoją nazwę od nieistniejącej dziś rzeczki – Nalewki. Cała zabudowa poza gmachem **Arsenału** uległa zniszczeniu, ale zachowały się przedwojenne tory tramwajowe i zabytkowy bruk. Obecnie nazwę Nalewki nosi niewielka osiedlowa uliczka na Muranowie, ale jej przebieg nie ma nic wspólnego z przedwojenną ulicą o tej samej nazwie.

W drugiej połowie XIX wieku w Warszawie kwitło żydowskie życie społeczne. W centrum miasta powstała reprezentacyjna bożnica żydowska – **Wielka Synagoga na Tłomackiem**.

Fot. Żydowski Instytut Historyczny

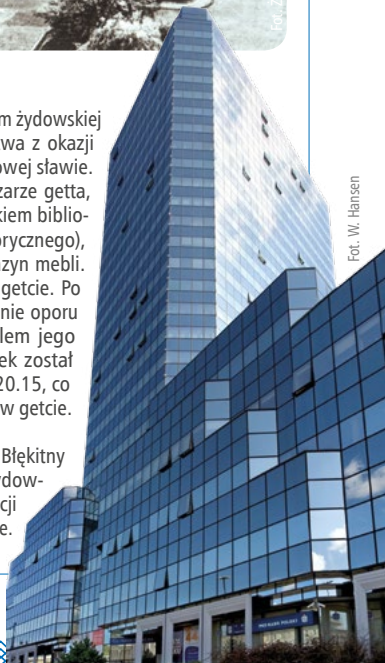
2

Wielka Synagoga

Wzniesiona w latach 1875–1878. Stała się symbolem żydowskiej Warszawy. Tu odbywały się uroczyste nabożeństwa z okazji świąt państwowych, tu śpiewali kantorzy o światowej sławie. W czasie wojny początkowo znalazła się na obszarze getta, jednak w marcu 1942 r., wraz z sąsiednim budynkiem biblioteki (obecną siedzibą Żydowskiego Instytutu Historycznego), została z niego wyłączona i zamieniona na magazyn mebli. Synagoga przetrwała do wybuchu powstania w getcie. Po niemal miesiącu walk odpowiedzialny za zdławienie oporu w getcie gen. Jürgen Stroop uznał, że symbolem jego zwycięstwa będzie zburzenie synagogi. Budynek został wysadzony w powietrze 16 maja 1943 r. o godz. 20.15, co stanowi symboliczną datę zakończenia powstania w getcie.

Obecnie synagoga nie istnieje – w jej miejscu stoi Błękitny Wieżowiec, gdzie znajduje się sala wystawowa Żydowskiego Instytutu Historycznego oraz siedziba Fundacji Centrum Taubego Odnowy Życia Żydowskiego w Polsce.
www.centrumtaubego.org.pl

Fot. W. Hansen

Warszawie mieszkali liczni artyści, naukowcy i myśliciele żydowscy, między innymi Ludwik Zamenhof, twórca esperanto. Ten uniwersalny język miał wyeliminować wojny, wynikające z nieporozumień między użytkownikami różnych języków. Tworzyli tu także wybitni literaci, między innymi Isaac Bashevis Singer. Późniejszy zdobywca literackiego Nobla mieszkał przy ulicy Krochmalnej, którą często opisywał w swoich utworach.

Inną istotną postacią związaną z Warszawą był dr Janusz Korczak, lekarz, wychowawca i pisarz, autor nowatorskiej koncepcji pedagogicznej, zakładającej partnerską relację z dziećmi. Stary Doktor, bo taki przydomek nosił wśród swoich wychowanków, prowadził na Woli **Dom Sierot Janusza Korczaka**.

12

Dom Sierot Janusza Korczaka (dawny adres ul. Krochmalna 92, obecnie ul. Jaktorowska 6) W 1912 roku rozpoczął tu działalność dom dla sierot żydowskich, wzniesiony staraniem Towarzystwa „Pomoc dla Sierot”. Od początku jego kierownikiem był doktor Janusz Korczak (Henryk Goldszmit). Po utworzeniu getta Dom Sierot został przesiedlony na ulicę Chłodną 33, później na Śliską 9 (ob. teren Parku Świętokrzyskiego). Stąd na początku sierpnia 1942 r. podopieczni wraz z opiekunami zostali wypędzeni na Umschlagplatz i wywiezieni do obozu zagłady w Treblince. Na dziedzińcu Domu Sierot znajduje się monument upamiętniający J. Korczaka, a inne jego pomniki znajdują się w Parku Świętokrzyskim, na Cmentarzu Żydowskim i na Marysinie Wawerskim.

Dom Sierot Janusza Korczaka

Pomnik Janusza Korczaka – cmentarz Żydowski (ul. Okopowa).

Pomnik Janusza Korczaka – Park Świętokrzyski.

Rosnąca na początku XX wieku liczba żydowskich uczniów wymusiła powstanie na Pradze nowoczesnego budynku szkolnego – **Gmachu Wychowawczego Warszawskiej Gminy Starozakonnych im. Michała Bergsona**.

26

Gmach Wychowawczy Warszawskiej Gminy Starozakonnych im. Michała Bergsona
ul. Jagiellońska 28

Wygląd budynku nawiązuje do architektury polskich synagog renesansowych. Na elewacji zachował się pamiątkowy napis informujący, że budynek został wzniesiony w latach 1911–1914. Mieścili się w nim: szkoła, ochronka i przytułek dla dzieci żydowskich. W 1940 r. wszyscy wychowankowie zostali przesiedleni do getta warszawskiego. Od 1953 r. w sali, która przed wojną była salą modlitewną, mieści się Teatr Lalek „Baj”, a w innych pomieszczeniach przedszkole, przychodnia zdrowia i prywatne mieszkania.

Fot. J. Jagielski

Odzyskanie przez Polskę niepodległości oznaczało równouprawnienie Żydów. Znaczny procent warszawskiej społeczności akademickiej stanowili studenci żydowscy. Na Uniwersytecie Warszawskim studiował Menachem Begin, jeden z przywódców ruchu syjonistycznego, postulującego utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie. W trakcie studiów przyszły premier Izraela i laureat Pokojowej

Nagrody Nobla mieszkał w budynku **Domu Akademickiego przy ulicy Sierakowskiego**.

24

Żydowski Dom Akademicki, ul. Sierakowskiego 7
Budynek został wzniesiony w 1926 r. i był na owe czasy wyjątkowo nowoczesną placówką mogącą pomieścić około 300 żydowskich studentów. Oprócz pokoi mieszkalnych znajdowały się tu także sala odczytowa im. Alberta Einsteina, czytelnia oraz izba chorych. Obecnie mieści się tu hotel policyjny.

W latach 30. XX wieku ludność żydowska stanowiła około 30% populacji miasta, aktywnie uczestnicząc w jego życiu. Warszawskie budynki często projektowali architekci żydowskiego pochodzenia. Był wśród nich Edward Eber – projektant między innymi luksusowego kina Palladium przy ul. Żłotej 7/9 (obecnie klub i teatr) oraz Głównej Biblioteki Judaistycznej – obecnej siedziby **Żydowskiego Instytutu Historycznego**.

zdjęcie pochodzi z wystawy „I ciągle widzę ich twarze”

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma

1

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma ul. Tłomackie 3/5, tel. 22 827 92 21 www.jhi.pl

Budynek wzniesiony w latach 1928–1936, w sąsiedztwie Wielkiej Synagogi na Tłomackiem. Mieścił Główną Bibliotekę Judaistyczną oraz Instytut Nauk Judaistycznych, w którym wykładali uczeni tej miary co Majer Bałaban, Mojżesz Schorr, Ignacy Schiper. W czasie wojny budynek znajdował się na terenie getta. Mieściły się tu biura Żydowskiej Samopomocy Społecznej. Pracujący tu Emanuel Ringelblum założył podziemne archiwum getta. W 1947 r., po odbudowie, budynek został siedzibą Żydowskiego Instytutu Historycznego. Bogate zbiory Instytutu prezentowane są na wystawach czasowych, które można zwiedzać z przewodnikami. W Instytucie można skorzystać z Archiwum. Zgromadzono w nim zbiór dokumentów dotyczących historii Żydów polskich, w szczególności okresu II wojny światowej i lat powojennych. Biblioteka zaś posiada ponad 80 tysięcy woluminów dotyczących historii, kultury i religii Żydów. Jest to największy w Polsce księgozbiór dotyczący tej tematyki.

Ukazywały się liczne żydowskie gazety w jidysz, po polsku i po hebrajsku. Aktywnie tworzyli malarze, jak Roman Kramsztyk, którego dzieła znajdują się w Muzeum Narodowym czy rzeźbiarze – w tym Henryk Kuna, którego rzeźba „Rytm” zdobi do dziś Park Skaryszewski. W mieście powstawały filmy po polsku i w jidysz, a wielu reżyserów miało żydowskie pochodzenie. Z Warszawy pochodził Samuel Goldwyn, współzałożyciel hollywoodzkiej wytwórni Metro-Goldwyn-Mayer, a oddział firmy mieścił się przy ulicy Marszałkowskiej. Kompozytorzy i tekściarze żydowskiego pochodzenia współtworzyli także muzykę rozrywkową, w tym niezwykle popularne do dziś piosenki, takie jak „Chodź na Pragę”, „Panna Andzia”, czy „Bal na Gnojnej”. Do popularnych twórców należeli między innymi Artur Gold, Henryk Wars, Władysław Szlengel, oraz Władysław Szpilman, którego okupacyjne wspomnienia stały się znane za sprawą filmu Romana Polańskiego „Pianista”. Powstałych wtedy przebojów można posłuchać przy ulicy Floriańskiej – zagra je dla nas... **Pomnik Kapeli Praskiej.**

Fot. J. Gmyrek

25

Pomnik Kapeli Praskiej

ul. Kłopotowskiego, przy skrzyżowaniu z ul. Floriańską

Pomnik przedstawia tradycyjną kapelę podwórkową, w skład której wchodzi skrzypek, akordeonista, gitarzysta, bandżonista oraz bębniarz. Aby wysłuchać piosenki granej przez kapelę wystarczy wysłać SMS pod numer 7141 o treści „KAPELA” z numerem utworu (wybór 100 tytułów), których spis znajduje się na bębnie. Wiele spośród tych utworów powstało przy współudziale żydowskich twórców. Piosenka „Chodź na Pragę” (nr 2 na liście), uznawana za nieoficjalny hymn warszawskiej Pragi, została skomponowana przez Artura Golda, zaś teksty piosenek nr 6 i 7 napisał poeta Władysław Szlengel. Nie wszystkie powstały przed wojną – piosenki o numerach od 90 do 93 skomponował Władysław Szpilman po jej zakończeniu.

Fot. I. Gmyrek

PROPONOWANE TRASY ZWIEDZANIA

TRASA 1 – około 3 km – 45–60 min. Start: Metro Ratusz–Arsenał

- ① Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma – str. 10
- ② Wielka Synagoga (obecnie nie istnieje – w jej miejscu znajduje się Błękitny Wieżowiec) – str. 7
- ③ Ulica Bohaterów Getta – dawna ulica Nalewki – str. 6
- ④ Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN – str. 25
- ⑤ Pomnik Bohaterów Getta – str. 21
- ⑥ Trakt Pamięci Męczeństwa i Walki Żydów 1940–43 – str. 18
- ⑦ Ulica Miła róg ul. S. Dubois – str. 20
- ⑧ Umschlagplatz – str. 19
- ⑨ Gęsiówka – tablica przy ul. M. Anielewicza 34 – str. 22
- ⑩ Cmentarz Żydowski przy ulicy Okopowej – str. 5

W pobliżu:

- ⑪ Pomnik Wspólnego Męczeństwa Żydów i Polaków – str. 21
- ⑫ Dom Sierot Janusza Korczaka – str. 8

TRASA 2 – około 4 km – 60–75 min. Start: Metro Świętokrzyska

- ⑬ Ulica Próżna – str. 24
- ⑭ Menora InfoPunkt & Charlotte Menora – str. 27
- ⑮ Synagoga im. Małżonków Nożyków – str. 23
- ⑯ Ulica Twarda 6 – „Biały Budynek” – str. 24
- ⑰ Ulica Chłodna 20 – str. 19
- ⑱ Dom Kereta – str. 25
- ⑲ Ulica Chłodna 22 – miejsce gdzie była kładka – str. 18
- ⑳ Ulica Waliców – str. 16
- ㉑ Fragment muru getta przy ul. Siennej 55 – str. 17

W pobliżu:

- ㉒ Ulica Prosta 51 – str. 20
- ㉓ Aleje Jerozolimskie – str. 2

TRASA 3 – około 1,5 km – 20–30 min. Start: Plac Weteranów 1863 roku
(przystanek Park Praski)

- 24 Dawny Żydowski Dom Akademicki – str. 9
- 25 Pomnik Kapeli Praskiej – str. 11
- 26 Dawny Gmach Wychowawczy Warszawskiej Gminy Starozakonnych
im. Michała Bergsona – str. 9
- 27 Mykwa – str. 4
- 28 Ulica Targowa 50/52 (obecnie Muzeum Warszawskiej Pragi) – str. 3

W pobliżu:

- 29 Willa dyrektora ZOO – str. 22

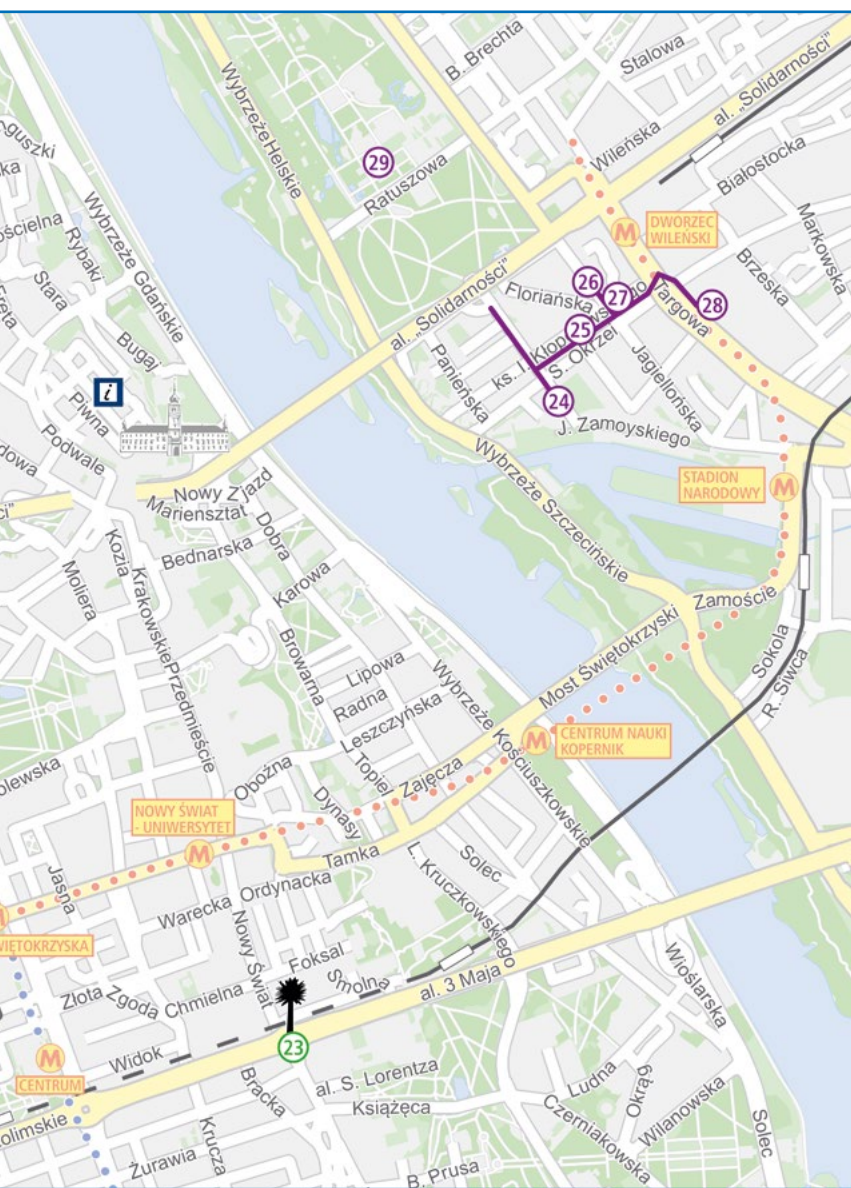
Zaproponowane trasy nie stanowią pełnej listy miejsc, gdzie można spotkać się z kulturą żydowską.

Aleksander Gierymski, *Żydówka z Pomarańczami*, ok. 1881,
Foto P. Ligier / Muzeum Narodowe w Warszawie

Wielowiekowa obecność ludności żydowskiej miała ogromny wpływ na wiele dziedzin życia, czego najlepszym przykładem jest sztuka. Motywy żydowskie często inspirowały artystów, również nie będących Żydami. Był wśród nich Aleksander Gierymski, malarz scen z życia XIX-wiecznej Warszawy, autor wybitnych obrazów, m.in. „Święta Trąbek” przedstawiającego Rosz Haszana – żydowski nowy rok oraz odzyskanej ostatnio „Żydówki z pomarańczami”.

Te i inne obrazy można obejrzeć w Muzeum Narodowym w Warszawie.

WOJNA

Wybuch II wojny światowej oznaczał dla warszawskich Żydów koniec świata, jaki do tej pory znali. Okupacyjne władze nakazały im noszenie gwiazdy Dawida, oraz wyznaczyły obszar, na którym mogli mieszkać. W październiku 1940 roku Niemcy utworzyli getto, w którym zamknęli za murami 350 tysięcy osób uznanych za Żydów. Jeden z zachowanych fragmentów tej bariery znajduje się przy **ulicy Waliców**.

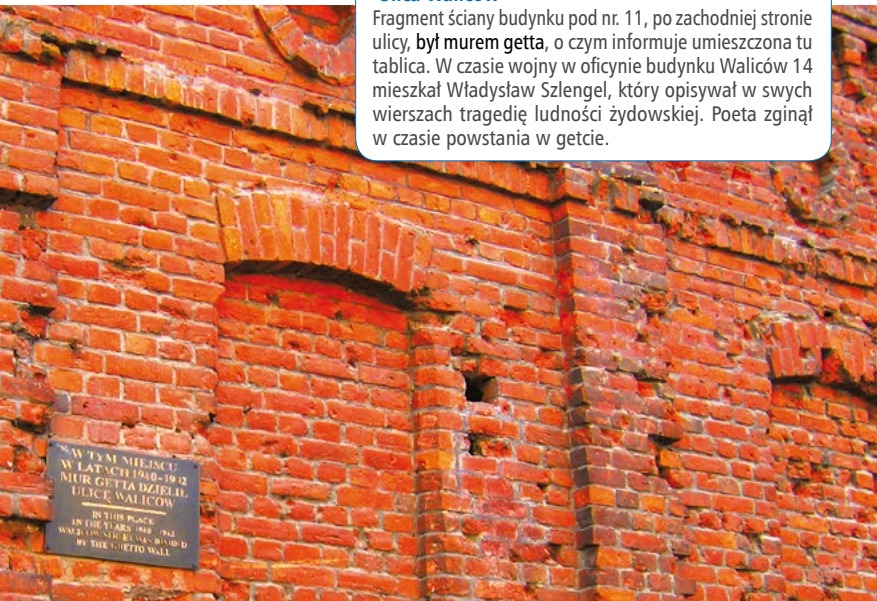

Fot. J. B. Deczkowski / Zbiory MPW

20

Ulica Waliców

Fragment ściany budynku pod nr. 11, po zachodniej stronie ulicy, był murem getta, o czym informuje umieszczona tu tablica. W czasie wojny w oficynie budynku Waliców 14 mieszkał Władysław Szlengel, który opisywał w swych wierszach tragedię ludności żydowskiej. Poeta zginął w czasie powstania w getcie.

W TYM MIEJSCU
W LATACH 1940-1942
MUR GETTA DZIŚ
ULICA WALICÓW
IN THIS PLACE
IN THE YEARS 1940-1942
WALL OF THE GHETTO WAS BUILT
BY THE GHETTO WALL

Mur getta często dzielił ulice i place, a nawet przedział podwórka – tak jak w przypadku **muru przy ulicy Siennej 55**.

21

Ocalały fragment muru getta przy ulicy Siennej 55
(wejście od ul. Złotej 62)

Inne miejsca gdzie przebiegały granice getta upamiętniono wmurowanymi w chodnik żeliwnymi płytami, a w 22 wybranych punktach umieszczono specjalne tablice z mapami, zdjęciami oraz opisami w języku polskim i angielskim.

Żydów stłoczonych w getcie dziesiątkowały choroby, głód i narastające represje ze strony hitlerowców. Tragedie te upamiętnia **Trakt Pamięci Męczeństwa i Walki Żydów 1940–1943**.

6 Trakt Pamięci Męczeństwa i Walki Żydów 1940–1943

Trakt wiedzie od pomnika Umschlagplatz do pomnika Bohaterów Getta. Tworzą go czarne kamienne bloki z nazwiskami osób związanych z gettem.

Do getta zostali przesiedleni także Żydzi z innych miast Polski i Europy. Obszar getta stale zmniejszano, dzieląc je na początku 1942 roku na tak zwane „duże” i „małe getto”. Te osobne części łączyła jedynie **kładka nad ulicą Chłodną**.

19 Ulica Chłodna 22 – miejsce gdzie była kładka

Na wysokości tego domu w początkach 1942 r. wybudowano drewniany most dla Żydów przechodzących z „małego” do „dużego” getta. Pod mostem przebiegała ulica Chłodna, która była wyłączona z getta ze względu na swoją rolę komunikacyjną. Obecnie w tym miejscu znajduje się specjalna instalacja artystyczna – „Kładka pamięci”, która za sprawą użytych multimedii przywraca pamięć tych tragicznych wydarzeń.

Fot. Żydowski Instytut Historyczny

22 lipca 1942 roku Niemcy rozpoczęli tak zwaną „Wielką Deportację” Żydów do obozów śmierci. Na wieść o tym samobójstwo popełnił prezes gminy Adam Czerniaków, który przed śmiercią mieszkał w istniejącej do dziś kamienicy przy ulicy **Chłodnej 20**.

Ulica Chłodna 20

17

Od jesieni 1941 r. cała ulica Chłodna była wyłączona z getta, ale domy po jej północnej i południowej stronie – od ulicy Elektoralnej do Żelaznej – należały do „małego” i „dużego” getta. Zachowany budynek, w którym mieszkał prezes Gminy Żydowskiej (Judenratu) Adam Czerniaków, nazywany jest „Kamienicą pod Żegarem”.

Od połowy lipca do połowy września 1942 roku do obozów śmierci wywieziono większość mieszkańców getta. Wykorzystano do tego celu boczne kolejowe przy ulicy Stawki, które Niemcy eufemistycznie określali jako „plac przeładunkowy” – **Umschlagplatz**.

8

Umschlagplatz, ul. Stawki 10

To plac, z którego od 22 lipca 1942 r. odchodziły transporty Żydów do obozu zagłady w Treblince. Upamiętnia to pomnik, na którego ścianie wykuto około 450 imion od Abła do Żanny jako symbol tysięcy Żydów uwięzionych w getcie warszawskim, obok zaś znajduje się werset z Księgi Hioba 16,18 „Ziemia, nie kryj mojej krwi, iżby mój krzyk nie ustawał”.

Fot. W. Hansen

Pod deportacji w getcie pozostało kilkadziesiąt tysięcy ludzi, z których część ukrywała się. Zapadła decyzja o podjęciu walki zbrojnej. Powstanie w getcie wybuchło 19 kwietnia 1943 roku. Bojownicy żydowscy nie byli odpowiednio wyposażeni ani wyszkoleni, ale mimo tego stawiali długotrwały opór. Wynik starcia był jednak przesądzony. 8 maja 1943 roku Niemcy wykryli i otoczyli sztab Żydowskiej Organizacji Bojowej, którego członkowie popełnili samobójstwo w **bunkrze przy Miłej**.

7

Ulica Miła róg S. Dubois

– w miejscu domu Miła 18

W piwnicach znajdującego się tu niegdyś domu mieścił się bunkier sztabu Żydowskiej Organizacji Bojowej. Ukrywało się w nim ponad 100 osób. Gdy został odkryty przez oddziały niemieckie, większość przebywających w nim powstańców, na czele z przywódcą zrywu Mordechajem Anielewiczem, popełniła samobójstwo. Po wojnie, w 1946 r., na ruinach domu usypano kurhan i ustawiono kamień z napisem w języku polskim, jidysz i hebrajskim.

Części powstańców udało się jednak opuścić getto – kilkadziesiąciu spośród nich wydostało się kanałami. Miejsce to zostało niedawno upamiętnione pomnikiem, znajdującym się przy **ulicy Prostej 51**.

22

ul. Prosta 51

Przy tej ulicy znajduje się właz, którym w maju 1943 r. wydostało się z getta kilkadziesiątu powstańców, w tym Marek Edelman – jeden z przywódców powstania. Tuż obok usytuowano symboliczny pomnik, mający formę tuby przypominającej zejście do kanału.

Symbolicznym gestem mającym oznaczać zdławienie powstania było wysadzenie 16 maja 1943 roku Wielkiej Synagogi na Tłomackiem. Bohaterski zryw Żydów przeciwko nazistom upamiętnia dziś **Pomnik Bohaterów Getta**.

5

Pomnik Bohaterów Getta

Został odsłonięty na ruinach getta w piątą rocznicę wybuchu powstania. Autorem płaskorzeźb był Natan Rappaport. Strona zachodnia pomnika, zatytułowana „Walka”, przedstawia mężczyzn, kobiety i dzieci, trzymających w rękach granaty, pistolety i butelki z benzyną. Ta strona pomnika symbolizuje bohaterski zryw powstańców, natomiast druga strona zatytułowana „Pochód na zagładę” przedstawia cierpienie i męczeństwo niewinnych ofiar. Kopie tych płaskorzeźb eksponowane są w Instytucie Jad Waszem w Jerozolimie, który zajmuje się badaniem Holokaustu. Warszawski monument obłożony jest płytami z kamienia zamówionego w czasie wojny przez Niemców w Szwecji, jako materiał na planowane pomniki upamiętniające zwycięstwa Hitlera.

Po zakończeniu powstania niemal cała zabudowa getta została zrównana z ziemią, a wstęp na ten teren karany był śmiercią. Wśród ruin sterczała jedynie wieża kościoła Świętego Augustyna, przekształconego w magazyn. Niemcy dokonywali tu potajemnych egzekucji, czego świadectwem jest znajdujący się przy ulicy Gibalskiego **Pomnik Wspólnego Męczeństwa Żydów i Polaków**.

11

Pomnik Wspólnego Męczeństwa Żydów i Polaków, ul. Gibalskiego 21.

W 1989 r. wzniesiono pomnik upamiętniający masowe groby Polaków i Żydów zamordowanych podczas II wojny światowej.

Na opuszczonym terenie getta stacjonowali Niemcy, zmuszając pozostałych przy życiu Żydów do niewolniczej pracy. Część z nich została uwolniona w czasie powstania warszawskiego, kiedy to 5 sierpnia 1944 roku polskie oddziały zdobyły **obóz koncentracyjny, tzw. Gęsiówkę**.

9 Gęsiówka

– ul. M. Anielewicza 34 (dawna ul. Gęsia)

W sierpniu 1943 r. w ruinach getta założono Konzentrationslager Warschau tj. obóz koncentracyjny, od nazwy ulicy Gęsiej nazywany Gęsiówką. W wybudowanych barakach umieszczono ok. 5000 Żydów z Grecji, Francji i Węgier, przywiezionych z Auschwitz-Birkenau. Pracowali na terenie getta, burząc spalone domy, sortując cegły i metale kolorowe. Ewakuacja obozu nastąpiła 29 lipca 1944 r. Pozostało jedynie 348 więźniów, którzy w czasie powstania warszawskiego zostali wyzwoleni przez żołnierzy batalionu „Żośka”. Wielu z nich wstąpiło do oddziałów Armii Krajowej i walczyło w powstaniu warszawskim. Informuje o tym granitowa tablica umieszczona na ścianie stojącego tu obecnie bloku mieszkalnego.

Pozbawione pomocy powstanie warszawskie zakończyło się kapitulacją 2 października 1944 roku. Zrujnowane i opuszczone miasto zostało zajęte przez Armię Czerwoną 17 stycznia 1945 roku. Nielicznym Żydom udało się przetrwać do końca wojny, a ocaleni zawdzięczali życie pomocy i niezwykle poświęceniu swoich nie-żydowskich sąsiadów, którym groziła za to kara śmierci. Jednym z miejsc gdzie schronienie znalazło kilkadziesiąt osób była **willa dyrektora ZOO**.

29 Willa dyrektora ZOO

ul. Ratuszowa 1/3, tel. 22 619 40 41
www.zoo.waw.pl

Modernistyczna willa w ogrodzie zoologicznym, w której podczas okupacji dyrektor Jan Zabiński wraz z żoną Janiną ukrywali Żydów. W 1965 roku oboje małżonków otrzymało tytuł Sprawiedliwych wśród Narodów Świata.

Fot. Miejski Ogród Zoologiczny w Warszawie

WSPÓŁCZESNOŚĆ

Do 1989 roku na stosunkach polsko-żydowskich cieniem kładły się rządy komunistyczne. W wyniku nagonki antyżydowskiej z 1968 roku Polskę opuściło około 15 tysięcy osób pochodzenia żydowskiego. W suwerennej Polsce Warszawa znów jest centrum życia żydowskiego, które koncentruje się w okolicy placu Grzybowskiego. Znajduje się tu jedyna w mieście przedwojenna bożnica – **Synagoga im. Małżonków Nożyków**.

15

Synagoga im. Małżonków Nożyków

ul. Twarda 6

www.warszawa.jewish.org.pl

tel. 502 400 849,

22 624 14 84,

zwiedzanie w godzinach:

- pn. – czw. 9.00 – 40 minut przed zmrokiem
 - pt. – do zmroku
 - nd. 11.00 – 19.00
- wstęp 10 zł

Neoromański budynek został wzniesiony w latach 1898–1902, z inicjatywy Zalmána i Ryfki Nożyków. W czasie wojny zamieniona przez Niemców na stajnię. Mimo uszkodzeń, wkrótce po wojnie odzyskała swoją pierwotną funkcję.

Wsynagodze poza nabożeństwami odbywają się także różne wydarzenia kulturalne, takie jak koncerty, wystawy i spotkania. W jej sąsiedztwie znajduje się siedziba gminy żydowskiej. Zajmuje budynek,

w którym przed wojną mieściło się między innymi ambulatorium gminy. Ze względu na obecny kolor elewacji, gmach nazywany jest **Białym Budynkiem – ulica Twarda 6**.

16

ul. Twarda 6

W okresie międzywojennym w budynku mieściło się wiele instytucji żydowskich. Wewnątrz zachowały się pamiątki po istniejącym tu ambulatorium – napisy w językach polskim, hebrajskim i jidysz. W budynku odnaleziono także dokumenty rodzin mieszkających tu do czasu deportacji w lipcu 1942. Obecnie mieści się tu między innymi:

Gmina Wyznaniowa Żydowska w Warszawie, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Stowarzyszenie Żydów Komendantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej, redakcja miesięcznika „Midrasz”, Fundacja im. prof. Mojżesza Schorra. Działa tu także stołówka koszerna.

Żydowskie dzieje Warszawy przywołują liczne wydarzenia kulturalne, na czele z Festiwa-
lem Kultury Żydowskiej „**Warszawa Singera**”, który odbywa się na pl. Grzybowski
i **ulicy Próźnej**.

13

ul. Próźna

Niewielka uliczka jest jednym z nielicznych miejsc, które przed wojną zamieszkiwali Żydzi, gdzie zachował się klimat dawnej Warszawy. Żydowską atmosferę tej okolicy przywołuje, odbywający się corocznie na przełomie sierpnia i września, festiwal „Warszawa Singera”.

Festiwal „Warszawa Singera”. Fot. Marta Kusmierz

14

Menora InfoPunkt & Charlotte Menora, plac Grzybowski 2

Od ponad wieku wyjątkowym miejscem spotkań społeczności polskiej i żydowskiej jest plac Grzybowski. Przez lata działała tam popularna żydowska restauracja Menora. Dziś na jej miejscu powstało inspirowane istniejącym niegdyś lokalem

bistro Charlotte Menora, gdzie można spróbować m.in. tradycyjnych koszernych przysmaków. W tym samym budynku działa Menora InfoPunkt, oferujący informacje na temat żydowskiej Warszawy, wydawnictwo kulturalnych i tematycznych wycieczek po stolicy. Miłośników sztuki kulinarnej z pewnością zainteresują warsztaty, przybliżające tajniki kuchni żydowsko-polskiej.

Fot. New Order

Przykładem zupełnie nowego miejsca na mapie żydowskiej Warszawy jest projekt będący instalacją artystyczną, a zarazem przestrzenią pracy dla twórców. To najwyższy dom na świecie, którego pierwszym lokatorem został izraelski pisarz Etgar Keret. Od jego nazwiska wzięła się nazwa budowli – **Dom Kereta**.

18

Dom Kereta

przestrzeń między budynkami Żelazna 74 a Chłodna 22
www.domkereta.pl

Powstały w 2012 roku budynek – mający w najwyższym miejscu 72 cm, a w najszerszym 122 cm – wypełnił wąską szczelinę między powojennym blokiem a starą kamienicą i jest obecnie **najwyższym domem na świecie**. Wnętrze zaprojektowano, maksymalnie wykorzystując dostępną przestrzeń. Na dwóch poziomach znajduje się wszystko co niezbędne do życia – sypialnia, kuchnia, łazienka, a także przestrzeń do pracy. Do domu mają być zapraszani różni artyści z całego świata, spośród których pierwszym został Etgar Keret – izraelski pisarz, którego rodzina pochodziła z Warszawy. Dom można zwiedzać w specjalnie wyznaczonych terminach – szczegóły na stronie projektu.

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN jest miejscem, które przywraca pamięć o bogatej, tysiącletniej historii dwóch narodów: polskiego i żydowskiego.

4

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN

ul. M. Anielewicza 6, www.polin.pl

zwiedzanie w godzinach:

pn., czw., pt., 10.00–18.00,

śr., sb., nd. 10.00–20.00.

wstęp: 25 zł – 15 zł

Niezwykłe muzeum w wyjątkowej lokalizacji. Tysiąc lat historii opowiedziane w symbolicznym miejscu w centrum Warszawy: na terenie przedwojennej dzielnicy zamieszkałej głównie przez Żydów, a w czasie wojny przekształconej przez Niemców w getto. Muzeum przywraca pamięć o ich bogatej kulturze i dziedzictwie. Przed drugą wojną światową Warszawa była przez lata największym skupiskiem Żydów na świecie.

Budynek muzeum to perła architektury – wizytówka nowoczesnej Warszawy i pomnik jej wielobarwnej przeszłości. Jego bryła skrywa wiele symboli i znaczeń. Główny hol rozciąga się od podziemi aż po dach, symbolizując pęknięcie, jakie w historii polskich Żydów spowodowała Zagłada. Szklane panele znajdujące się na zewnątrz budynku pokrywają litery hebrajskie układające się w słowo „Polin”, które można tłumaczyć jako „tutaj od początku” albo „Polska”.

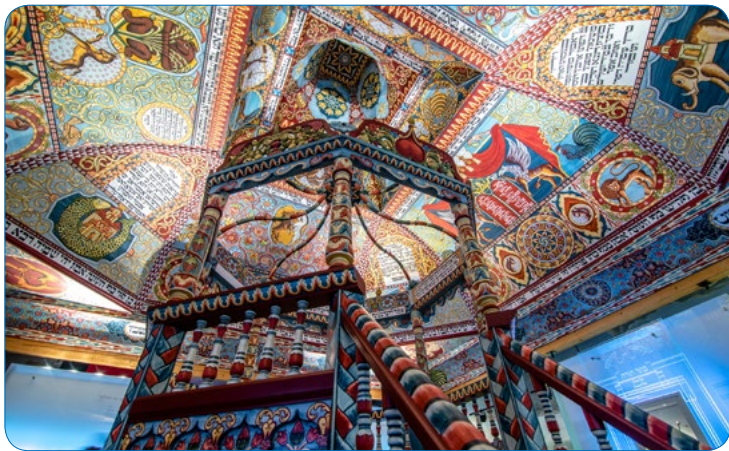
Fot. A. togusz / m.st. Warszawa

Mezuza umieszczona tuż przy wejściu została wykonana z połówki cegły wydobytej z fundamentów zburzonej kamienicy stojącej niegdyś na rogu ulic Nalewki i nieistniejącej dziś Gęsiej. Mezuza ma w judaizmie wartość symboliczną, historyczną i religijną. To pojemnik ochraniający zwinięty pergamin – zwany po hebrajsku kłaf – z naniesionymi dwoma fragmentami Tory. Zawieszana jest na futrynach drzwi w żydowskich domach

Fot. M. Starowiejska

Wystawa Stała to osiem multimedialnych galerii przedstawiających kolejne rozdziały tysiącletniej historii Żydów polskich. Od pierwszego osadnictwa w średniowieczu przez burzliwe wydarzenia sprzed wieków i Czas Zagłady, aż po odradzanie się żydowskiej społeczności po 1989 roku. Tę fascynującą historię przybliżą zwiedzającym zabytkowe przedmioty, malowidła, instalacje interaktywne, rekonstrukcje makiet, projekcje wideo. **Największą atrakcją wystawy jest rekonstrukcja malowanego sklepienia z drewnianej synagogi w Gwoźdźcu.**

Fot. Warszawska Organizacja Turystyczna

Dzisiejsza Warszawa znów tętni życiem żydowskim. Tak jak kiedyś obchodzone są żydowskie święta – Pesach, Jom Kippur, Rosz Haszana czy Chanuka. Towarzyszą im często liczne wydarzenia kulturalne adresowane również do osób nie będących Żydami. Warszawa powoli odzyskuje świadomość swojej niezwyklej historii wielowiekowego sąsiedztwa, która w coraz większym stopniu oddziałuje też na współczesne oblicze tego niezwykłego miasta.

Warszawska
Informacja Turystyczna
info@warsawtour.pl

oficjalny portal turystyczny m.st. Warszawy
www.warsawtour.pl

 /Warsaw /ewarsaw /fall_in_love_with_warsaw /WarszawaEN

Projekt planu: Miasto Stołeczne Warszawa
Opracowanie ikonek: „Moyo” – Teresa Witkowska, www.moyo.pl

Zdjęcia na okładce:
POLIN Muzeum Historii Żydów Polskich / M. Starowiejska
POLIN Muzeum Historii Żydów Polskich / F. Kwiatkowski
Cmentarz Żydowski / A. Witkowska.

Wydawca
Stołeczne Biuro Turystyki
Wydanie XV, Warszawa 2017. Egzemplarz bezpłatny.

Pobierz aplikację WarsawTour

